

Εισαγωγή

«Κάθε εποχή είναι μια σφίγγα που καταποντίζεται στην άβυσσο
μόλις λυθεί ο γρίφος της.»

Χάινριχ Χάινε

«Στην πραγματικότητα οι περιστάσεις (που για μερικούς κυρίους δεν μετρούν καθόλου!)
δίνουν σε κάθε πολιτική αρχή το ιδιαίτερο χρώμα της και τη χαρακτηριστική επίδρασή της.»

Έντμουντ Μπερκ

«Γεγονότα, καλό μου παιδί, γεγονότα.»

Χάρολντ Μακμίλαν

«Η παγκόσμια ιστορία δεν είναι το έδαφος στο οποίο ευδοκίμει η ευτυχία.

Οι περίοδοι ευτυχίας είναι άδειες σελίδες σε αυτήν.»

Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ

Αποφάσισα να γράψω τούτο το βιβλίο ενώ άλλαζα τρένο στον Westbahnhof – τον δυτικό τερματικό σταθμό της κύριας σιδηροδρομικής γραμμής της Βιέννης. Ήταν Δεκέμβριος του 1989, ευνοϊκή στιγμή. Μόλις είχα επιστρέψει από την Πράγα, όπου οι θεατρικοί συγγραφείς και οι ιστορικοί του Φόρουμ των Πολιτών ξήλωναν ένα κομμουνιστικό αστυνομικό κράτος και πετούσαν σαράντα χρόνια «υπαρκτού σοσιαλισμού» στον σκουπιδοτενεκέ της ιστορίας. Μερικές εβδομάδες νωρίτερα είχε πέσει απροσδόκητα το Τείχος του Βερολίνου. Στην Ουγγαρία, όπως και στην Πολωνία, ήταν όλοι απασχολημένοι με τις προκλήσεις της μετακομμουνιστικής πολιτικής: το παλαιό καθεστώς –πανίσχυρο μόλις μερικούς μήνες νωρίτερα– εκτοπιζόταν. Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Λιθουανίας είχε μόλις διακηρύξει ότι τάσσεται υπέρ της ανεξαρτησίας της χώρας από τη Σοβιετική Ένωση. Και στο ταξί, καθ' οδόν προς τον σιδηροδρομικό σταθμό, το αυστριακό ραδιόφωνο μετέδιδε τις πρώτες ανταποκρίσεις του από την εξέγερση εναντίον της ενοικιοκρατικής δικτατορίας του Νικολάε Τσαουσεσέσκου στη Ρουμανία. Ένας πολιτικός σεισμός κλόνιζε συθέμελα την τοπογραφία της Ευρώπης έτσι όπως είχε παγιωθεί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο.

Μια εποχή τελείωνε και μια νέα Ευρώπη άρχιζε να γεννιέται. Αυτό ήταν ολοφάνερο. Ωστόσο, με το τέλος της παλαιάς τάξης πραγμάτων θα αμφισβητούνταν πολλές από μακρού υφιστάμενες παραδοχές. Όσα άλλοτε φαίνονταν σταθερά και κάπως αναπόφευκτα τώρα θα αποκτούσαν μια πιο εφήμερη αύρα. Η αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου, το σχίσμα που χώριζε την Ανατολή από τη Δύση, η διαπάλη μεταξύ «κομμουνισμού» και «καπιταλισμού», οι ξεχωριστές και ασύμπτωτες ιστορίες της ευημερούσας Δυτικής Ευρώπης και των δορυφόρων της Σοβιετικής Ένωσης στην Ανατολική Ευρώπη, όλα αυτά δεν θα μπορούσαν πλέον να θεωρούνται προϊό-

να ιδεολογικής αναγκαιότητας ή της σιδηράς λογικής της πολιτικής. Ήταν τυχαία αποτελέσματα της ιστορίας – και τώρα η ιστορία τα παραμέριζε.

Τώρα το μέλλον της Ευρώπης εμφανιζόταν πολύ διαφορετικό, αλλά εξίσου διαφορετικό φαινόταν και το παρελθόν της. Εκ των υστέρων, τα χρόνια 1945-1989 θα κατέληγαν να θεωρούνται όχι το κατώφλι μιας νέας εποχής, αλλά μάλλον ένα μεσοδιάστημα, μια μεταπολεμική παρένθεση, η ανολοκλήρωτη έκβαση μιας σύγκρουσης η οποία τελείωσε το 1945, αλλά που ο επίλογός της διήρκεσε μισόν ακόμη αιώνα. Όποια μορφή και αν πάρει η Ευρώπη στα χρόνια που θα έλθουν, η οικεία, τακτοποιημένη ιστορία για όλα όσα συνέβησαν στο παρελθόν άλλαξε για πάντα. Εκείνο τον παγωμένο Δεκέμβρη στην κεντρική Ευρώπη, για μένα ήταν πλέον ολοφάνερο ότι η ιστορία της μεταπολεμικής Ευρώπης έπρεπε να ξαναγραφτεί.

Ο χρόνος ήταν ευνοϊκός – το ίδιο και ο τόπος. Η Βιέννη του 1989 ήταν ένα παλίμψηστο των περιπέλοκων και αλληλοεπικαλυπτόμενων παρελθόντων της Ευρώπης. Τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, η Βιέννη ήταν η Ευρώπη: το γόνιμο, γεμάτο ένταση και αυταπάτες κέντρο μιας κουλτούρας και ενός πολιτισμού που βρισκόταν στο κατώφλι της Αποκάλυψης. Στον Μεσοπόλεμο η Βιέννη, αφού εξέπεσε από ένδοξη αυτοκρατορική μητρόπολη σε αποδυναμωμένη και συρρικνωμένη πρωτεύουσα ενός μικρού κολοβού κράτους, έχανε σταθερά την ελκυστικότητά της καταλήγοντας τελικά να γίνει μια επαρχιακή εμπροσθοφυλακή της ναζιστικής αυτοκρατορίας, στην οποία οι περισσότεροι πολίτες της πόλης δήλωσαν με ενθουσιασμό πίστη και αφοσίωση.

Μετά την ήττα της Γερμανίας η Αυστρία βρέθηκε στο δυτικό στρατόπεδο και της αναγνωρίστηκε η ιδιότητα του «πρώτου θύματος» του Χίτλερ. Αυτή η εύνοια της τύχης, που αναμφίβολα δεν την δικαιούνταν, επέτρεψε στη Βιέννη να εξορκίσει το παρελθόν της. Έτσι, πολύ βολικά, η αφοσίωσή της στους ναζιστές λησμονήθηκε, και η αυστριακή πρωτεύουσα – μια «δυτική» πόλη που περιβαλλόταν από τη σοβιετική «ανατολική» Ευρώπη – απέκτησε νέα ταυτότητα: έγινε φρουρός και πρότυπο του ελεύθερου κόσμου. Για τους πρώην υπηκόους της που τώρα ήταν παγιδευμένοι στην Τσεχοσλοβακία, την Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία, η Βιέννη εκπροσωπούσε την «κεντρική Ευρώπη»: μια φανταστική κοινότητα κοσμοπολίτικης αβρότητας που οι Ευρωπαίοι την είχαν κάπως λησμονήσει στη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Στα τελευταία χρόνια του κομμουνισμού η πόλη είχε μετατραπεί σε ένα είδος προπύργιου της ελευθερίας, σε αναζωογονημένο τόπο συναντήσεων και αναχωρήσεων για τους Ανατολικοευρωπαίους που διέφευγαν προς τη Δύση και για τους Δυτικούς που έψαζαν γέφυρες με την Ανατολή.

Επομένως η Βιέννη του 1989 ήταν ένα καλό σημείο από το οποίο μπορούσε κάποιος να «συλλογιστεί» την Ευρώπη. Η Αυστρία ενσωμάτωνε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που έκαναν τη μεταπολεμική δυτική Ευρώπη να νιώθει ικανοποιημένη με τον εαυτό της: την καπιταλιστική ευημερία, την οποία στήριζε ένα γενναϊόδωρα χρηματοδοτούμενο κοινωνικό κράτος· την κοινωνική ειρήνη, την οποία εγγυόνταν οι θέσεις εργασίας και οι κοινωνικές παροχές που μοιράζονταν αφειδώς σε όλες τις βασικές κοινωνικές ομάδες και τα κύρια πολιτικά κόμματα· την εξωτερική ασφάλεια, την οποία παρείχε η αδιαμφισβήτητη προστασία της δυτικής πυρηνικής ομπρέλας, ενώ η ίδια η Αυστρία παρέμενε αυτάρεσκα «ουδέτερη». Στο μεταξύ, στην απέναντι όχθη των ποταμών Λάιτα και Δούναβη, λίγα χιλιόμετρα ανατολικότερα, ήταν η «άλλη» Ευρώπη της θλιβερής φτώχειας και της μυστικής αστυνομίας. Η απόσταση που χώριζε τα δύο τμήματα της Ευρώπης εκφραζόταν πολύ περιεκτικά στην αντίθεση ανάμεσα στον γεμάτο κόσμο και κίνηση Δυτικό Σταθμό της Βιέννης (Wien Westbahnhof), όπου επιχειρηματίες και ταξιδιώτες επιβιβάζονταν στις κομπές, σύγχρονες υπερταχείες για το Μόναχο, τη Ζυρίχη ή το Παρίσι, και στον θλιβερό και καθόλου ελκυστικό Νότιο Σταθμό της Βιέννης (Wien Südbahnhof), όπου ένα ελα-

φρώς απειλητικό πλήθος κακομοιριασμένων φτωχών ξένων με φθαρμένα ρούχα κατέβαινε από βρόμικα, παλιά τρένα που έρχονταν από τη Βουδαπέστη ή το Βελιγράδι.

Όπως ακριβώς οι δύο κύριοι σιδηροδρομικοί σταθμοί της Βιέννης αποτύπωναν ακούσια το γεωγραφικό σχίσμα της Ευρώπης –ο ένας να αντικρίζει αισιόδοξα και επωφελώς τη Δύση και ο άλλος να αποδέχεται χωρίς καμιά φροντίδα τη ροπή της Βιέννης προς την ανατολή– έτσι και οι ίδιοι οι δρόμοι της αυστριακής πρωτεύουσας μαρτυρούν το χάσμα σιωπής που χωρίζει το ήρεμο παρόν από το ενοχλητικό παρελθόν της. Τα επιβλητικά και μεγαλοπρεπή κτήρια στη λεωφόρο Ρίνγκστρασε θυμίζουν την αλλοτινή αυτοκρατορική πρωτεύουσα, μολονότι τώρα η Ρίνγκστρασε φαίνεται πολύ μεγάλη και πολύ μεγαλοπρεπής για να εξυπηρετεί απλώς ως συνηθισμένη αρτηρία τις καθημερινές μετακινήσεις των κατοίκων μιας μεσαίου μεγέθους ευρωπαϊκής πρωτεύουσας. Η πόλη ήταν δικαιολογημένα περήφανη για τα δημόσια κτήρια και τους δημόσιους χώρους της. Πράγματι, πολλά πράγματα στη Βιέννη θυμίζουν παλιότερες δόξες. Όμως, όσον αφορά το πιο πρόσφατο παρελθόν η πόλη ήταν σίγουρα πιο επιφυλακτική.

Και πάνω απ' όλα η πόλη ήταν συγκρατημένη όσον αφορά τους εβραίους, οι οποίοι άλλοτε είχαν στην κατοχή τους πολλά από τα κτήρια στο κέντρο της και συνέβαλαν αποφασιστικά στην τέχνη, στη μουσική, στο θέατρο, στη λογοτεχνία, στη δημοσιογραφία και στις ιδέες που συνιστούσαν αυτό που ήταν η Βιέννη στις μέρες της δόξας της. Ο πολύ βίαιος τρόπος με τον οποίο οι εβραίοι της Βιέννης εκδιώχθηκαν από την πόλη και στάλθηκαν προς ανατολάς, ενώ ξεριζώθηκαν και από τη μνήμη της, βοηθά να εξηγήσουμε την ένοχη ηρεμία της σημερινής Βιέννης. Η μεταπολεμική Βιέννη –όπως και η μεταπολεμική Ευρώπη– ήταν ένα επιβλητικό οικοδόμημα που χτίστηκε πάνω σε ένα παρελθόν για το οποίο δεν μιλούσε κανείς. Πολλά από τα χειρότερα εγκλήματα αυτού του παρελθόντος διαπράχθηκαν σε εδάφη που πέρασαν υπό σοβιετικό έλεγχο, και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους τόσο εύκολα λησμονήθηκαν (στη Δύση) ή αποσιωπήθηκαν (στην Ανατολή). Με την επανάκαμψη της ανατολικής Ευρώπης, το παρελθόν δεν μπορεί πια να μένει στη σιωπή. Τώρα αναπόφευκτα θα πρέπει να μιλήσουμε για αυτό το παρελθόν. Μετά το 1989 τίποτα δεν θα είναι πλέον το ίδιο – ούτε το μέλλον, ούτε το παρόν και προπαντός ούτε το παρελθόν.

Αν και ήταν Δεκέμβριος του 1989 όταν αποφάσισα να ασχοληθώ με τη συγγραφή της ιστορίας της μεταπολεμικής Ευρώπης, έπρεπε να περάσουν αρκετά χρόνια για να μπορέσω να γράψω αυτό το βιβλίο. Μεσολάβησαν πολλά. Εκ των υστέρων θεωρώ ότι αυτή η καθυστέρηση ήταν ωφέλιμη: πολλά πράγματα, που σήμερα είναι λίγο καθαρότερα, τις μέρες εκείνες ήταν θολά. Έχουν ανοίξει αρχεία. Οι αναπόφευκτες συγχύσεις που ακολουθούν κάθε επαναστατικό μετασχηματισμό έχουν διαλυθεί, και κάποιες τουλάχιστον από τις μακροχρόνιες συνέπειες του ξεσηκωμού του 1989 είναι τώρα κατανοητές. Οι μετασεισμικές δονήσεις του 1989 δεν κόπασαν γρήγορα. Την επόμενη φορά που ήμουν στη Βιέννη, η πόλη πάσχιζε να βρει κατάλυμα σε δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες από τη γειτονική Κροατία και Βοσνία.

Τρία χρόνια μετά τα γεγονότα αυτά, η Αυστρία εγκατέλειψε την προσεκτικά καλλιεργημένη μεταπολεμική αυτονομία της και προσχώρησε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, της οποίας η ανάδυση ως δύναμης στις ευρωπαϊκές υποθέσεις ήταν άμεσο αποτέλεσμα των επαναστάσεων στην Ανατολική Ευρώπη. Όταν επισκέφτηκα τη Βιέννη τον Οκτώβριο του 1999, είδα τον Δυτικό Σταθμό να είναι καλυμμένος με αφίσες του Κόμματος της Ελευθερίας του Γιοργκ Χάιντερ, ο οποίος, παρότι είχε εκφράσει δημοσίως τον θαυμασμό του για τους «έντιμους άνδρες» των ναζιστικών στρατευμάτων που είχαν πράξει το καθήκον τους στο ανατολικό μέτωπο, κέρδισε το 27% των ψήφων στις εκλογές εκείνου του έτους, εκμεταλλευόμενος τις ανησυχίες και την αδυναμία των συμπατριωτών του να κατανοήσουν τις αλλαγές οι οποίες είχαν συμβεί στον κόσμο τους την προηγούμενη δεκαετία. Ύστερα από σχεδόν μισό αιώνα ηρεμίας η Βιέννη –όπως και η υπόλοιπη Ευρώπη– εισήλθε ξανά στην ιστορία.

* * *

Το ανά χείρας βιβλίο αφηγείται την ιστορία της Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο και επομένως ξεκινά από το 1945. *Stunde null*, όπως λένε οι Γερμανοί, δηλαδή *ώρα μηδέν*. Ωστόσο, όπως και καθετί άλλο στον εικοστό αιώνα, η ιστορία της σκιάζεται από τον πόλεμο που ξέσπασε το 1914, όταν η ευρωπαϊκή ήπειρος ξεκίνησε την κάθοδό της προς την καταστροφή. Ο ίδιος ο Α΄ Παγκόσμιος ήταν πραγματικό σφαγείο για όλους τους εμπλεκόμενους –ο μισός ανδρικός πληθυσμός της Σερβίας ηλικίας 18 έως 55 ετών σκοτώθηκε στον πόλεμο– αλλά δεν έλυσε κανένα πρόβλημα. Η Γερμανία (σε αντίθεση με τη διαδεδομένη τότε πεποίθηση) δεν βγήκε συντετριμμένη από τον πόλεμο ή από τις μεταπολεμικές διευθετήσεις. Αν αυτό ίσχυε, τότε θα ήταν αδύνατο να εξηγηθεί η ικανότητά της να κυριαρχήσει σχεδόν ολοκληρωτικά στην Ευρώπη μόλις είκοσι πέντε χρόνια αργότερα. Πράγματι, επειδή η Γερμανία δεν πλήρωσε τα χρέη της από τον Α΄ Παγκόσμιο, το κόστος της νίκης για τους Συμμάχους ήταν μεγαλύτερο από το κόστος της ήττας για τη Γερμανία, η οποία, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αναδύθηκε από τον πόλεμο *ισχυρότερη* από ό,τι ήταν το 1913. Το «γερμανικό πρόβλημα», που είχε προκύψει για την Ευρώπη με την άνοδο της Πρωσίας μία γενιά νωρίτερα, παρέμενε άλυτο.

Οι μικρές χώρες που προέκυψαν το 1918 από την κατάρρευση των παλιών εδαφικών αυτοκρατοριών ήταν φτωχές, ασταθείς και ανασφαλείς – και μνησικάκες εναντίον των γειτόνων τους. Μεταξύ των δύο πολέμων η Ευρώπη ήταν γεμάτη με «αναθεωρητικά» κράτη. Η Ρωσία, η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Βουλγαρία είχαν ηττηθεί στον Μεγάλο Πόλεμο και περίμεναν την ευκαιρία για ανάκτηση εδαφών. Μετά το 1918 ούτε αποκαταστάθηκε η διεθνής σταθερότητα ούτε ανακτήθηκε μια ισορροπία μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Ο Μεσοπόλεμος ήταν απλώς ένα ιντερλούδιο το οποίο προέκυψε από την κόπωση των κρατών που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο. Η βία του πολέμου δεν κόπασε. Μεταμορφώθηκε σε βία στις εσωτερικές υποθέσεις – σε εθνικιστική πολεμική, φυλετικές προκαταλήψεις, ταξικές συγκρούσεις και εμφύλιο πόλεμο. Η Ευρώπη της δεκαετίας του 1920 και ιδίως της δεκαετίας του 1930 εισήλθε στη ζώνη του λυκόφωτος ανάμεσα στη λήξη ενός πολέμου και στον διαφαινόμενο επόμενο πόλεμο.

Κατά τον Μεσοπόλεμο οι εσωτερικές συγκρούσεις και οι διακρατικοί ανταγωνισμοί επιδεινώθηκαν –και σε κάποιον βαθμό προκλήθηκαν– από την κατάρρευση της ευρωπαϊκής οικονομίας που επακολούθησε. Πράγματι, εκείνα τα χρόνια η οικονομική ζωή στην Ευρώπη δέχθηκε τριπλό χτύπημα. Ο Α΄ Παγκόσμιος επέφερε στρεβλώσεις στην εγχώρια απασχόληση, κατέστρεψε το εμπόριο και ερήμωσε ολόκληρες περιοχές, αλλά και οδήγησε κράτη στη χρεοκοπία. Πολλές χώρες –ιδίως στην κεντρική Ευρώπη– ουδέποτε ανέκαμψαν από τις επιπτώσεις του πολέμου. Εκείνες που ανέκαμψαν κατέρρευσαν και πάλι λόγω της οικονομικής καθίζησης κατά τη δεκαετία του 1930, όταν ο αποπληθωρισμός, οι χρεοκοπίες επιχειρήσεων και οι απεγνωσμένες προσπάθειες να επιβληθούν προστατευτικοί δασμοί εναντίον του ξένου ανταγωνισμού κατέληξαν όχι μόνο σε πρωτοφανή επίπεδα ανεργίας και σε τρομερή μείωση της χρησιμοποιούμενης παραγωγικής ικανότητας των βιομηχανιών, αλλά και στην κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου (μεταξύ 1929 και 1936 οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας μειώθηκαν κατά 83%), που συνοδεύτηκε από σκληρό διακρατικό ανταγωνισμό και οδήγησε στην έξαρση της εχθρότητας μεταξύ κρατών. Και τότε ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος, του οποίου τις πρωτόγνωρες επιπτώσεις για τον *άμαχο* πληθυσμό και τις εγχώριες οικονομίες των εμπλεκόμενων χωρών θα εξετάσουμε στο Πρώτο Μέρος αυτού του βιβλίου.

Το σωρευτικό αποτέλεσμα όλων αυτών των πληγμάτων ήταν η καταστροφή ενός πολιτισμού. Η κλίμακα της καταστροφής την οποία η ίδια η Ευρώπη προκάλεσε στον εαυτό της ήταν τελείως ξεκάθαρη ακόμη και για όσους την παρατηρούσαν καθώς συνέβαινε. Ορισμένοι, τόσο

στην άκρα αριστερά όσο και στην άκρα δεξιά, είδαν στην αυτοκαταστροφή της αστικής Ευρώπης μια ευκαιρία να αγωνιστούν για κάτι καλύτερο. Η δεκαετία του 1930 ήταν η «ρηχή και ανέντιμη δεκαετία» του Γ. Χ. Ωντεν, όμως ήταν ταυτοχρόνως και μια εποχή στράτευσης και πολιτικής πίστης, που κορυφώθηκε στις ψευδαισθήσεις και τις ζωές οι οποίες χάθηκαν στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Εκείνο ήταν το μικρό καλοκαιράκι των ριζοσπαστικών οραμάτων του δέκατου ένατου αιώνα, που τώρα επενδύθηκαν στις βίαιες ιδεολογικές δεσμεύσεις μιας πιο ζοφερής εποχής: «Τι τρομερή λαχτάρα για μια νέα ανθρώπινη τάξη πραγμάτων υπήρχε την περίοδο μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων, και τι θλιβερή αποτυχία να φανούμε αντάξιοί της.» (Άρθουρ Κάιςλερ).

Απελπισμένοι από την Ευρώπη, κάποιοι έφυγαν: πρώτα στις φιλελεύθερες δημοκρατίες που είχαν απομείνει στο δυτικό άκρο της Ευρώπης και από εκεί –όσοι κατόρθωσαν να φύγουν εγκαίρως– στην Αμερική. Και κάποιοι άλλοι, όπως ο Στέφαν Τσβάιχ ή ο Βάλτερ Μπένγκιαμιν, έθεσαν τέρμα στη ζωή τους. Στις παραμονές της τελικής καθόδου της ηπείρου στην άβυσσο, οι προοπτικές στην Ευρώπη φαίνονταν απελπιστικές. Ό,τι και αν ήταν αυτό που χάθηκε στην πορεία κατάρρευσης του ευρωπαϊκού πολιτισμού –απόλεια την οποία ήδη από καιρό είχαν διασθανθεί ο Καρλ Κράους και ο Φραντς Κάφκα στην ίδια τη Βιέννη του Τσβάιχ– δεν θα μπορούσε να ανακτηθεί ποτέ. Στην κλασική ταινία *La Grande Illusion* [Η μεγάλη χίμαιρα] του Ζαν Ρενουάρ, που γυρίστηκε το 1937, η μεγάλη χίμαιρα της εποχής ήταν η προσφυγή στον πόλεμο και οι μύθοι που τον συνόδευαν: η τιμή, η κάστα και η τάξη. Ωστόσο, ήδη από το 1940, για τον οξυδερκή Ευρωπαίο, η μέγιστη ευρωπαϊκή χίμαιρα –τόρα απαξιωμένη και ανήμπορη να ανακάμψει– ήταν ο ίδιος ο «ευρωπαϊκός πολιτισμός».

Έτσι, υπό το φως όλων όσα είχαν συμβεί προηγουμένως, ήταν ευνόητα δελεαστικό να αφηγηθεί κάποιος την απροσδόκητη ανάκαμψη της Ευρώπης μετά το 1945 με αυτάρεσκο, ακόμη και λυρικό ύφος. Πράγματι, αυτό ήταν το κυρίαρχο υποκείμενο θέμα των ιστοριών της μεταπολεμικής Ευρώπης, κυρίως όλων όσες γράφτηκαν πριν από το 1989 – επειδή ακριβώς αυτό το ύφος χρησιμοποιούσαν οι Ευρωπαίοι πολιτικοί όταν αναλογίζονταν τα επιτεύγματά τους στη διάρκεια αυτών των δεκαετιών. Η επιβίωση και επανεμφάνιση των ξεχωριστών κρατών της ηπειρωτικής Ευρώπης μετά τον κατακλυσμό του ολοκληρωτικού πολέμου, η απουσία διακρατικών διενέξεων και η σταθερή επέκταση θεσμοθετημένων μορφών ενδοευρωπαϊκής συνεργασίας, η διαρκής ανάκαμψη ύστερα από τριάντα χρόνια οικονομικής κατάρρευσης και η «ομαλοποίηση» της ευημερίας, της αισιοδοξίας και της ειρήνης, όλα αυτά είχαν προκαλέσει μια υπερβολική αντίδραση. Η ανάκαμψη της Ευρώπης ήταν ένα «θαύμα». Η «μεταπολεμική» Ευρώπη κατανόησε τα πικρά διδάγματα της πρόσφατης ιστορίας της. Μια ειρηνική και ειρηνοποιός Ευρώπη γεννήθηκε σαν τον φοίνικα από τις στάχτες του φονικού –αυτοκτονικού– παρελθόντος της.

Όπως πολλοί μύθοι, αυτή η μάλλον ευχάριστη αφήγηση της ιστορίας της Ευρώπης στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα περιέχει έναν πυρήνα αλήθειας. Ωστόσο, αφήνει απ' έξω πολλά πράγματα. Η Ανατολική Ευρώπη –από τα ανατολικά σύνορα της Αυστρίας έως τα Ουράλια όρη, από το Ταλίν έως τα Τίρανα– δεν ταιριάζει σε αυτή την αφήγηση. Οι μεταπολεμικές δεκαετίες στην Ανατολική Ευρώπη ήταν ασφαλώς ειρηνικές σε σύγκριση με όλα όσα συνέβαιναν στο παρελθόν, αλλά μόνο χάρη στην απρόσκλητη παρουσία του Κόκκινου Στρατού: ήταν η ειρήνη στο προαύλιο της φυλακής την οποία επέβαλλαν τα τανκς. Και αν μεταξύ των κρατών-δоруφόρων του σοβιετικού συνασπισμού υπήρχαν σχέσεις διεθνούς συνεργασίας, επιφανειακά συγκρίσιμες με εκείνες που υπήρχαν μεταξύ κρατών της Δύσης, αυτό οφειλόταν μόνο στο ότι η Μόσχα τούς επέβαλλε διά της βίας «αδελφικούς» θεσμούς και ανταλλαγές.

Δεν μπορούμε να αφηγηθούμε την ιστορία των δύο τμημάτων της διαιρεμένης μεταπολεμικής

κής Ευρώπης απομονώνοντας το ένα τμήμα από το άλλο. Η κληρονομιά του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου –και οι προπολεμικές δεκαετίες αλλά και ο πόλεμος πριν από αυτές– επέβαλε σε κυβερνήσεις και λαούς, τόσο της ανατολικής όσο και της δυτικής Ευρώπης, σκληρές επιλογές σχετικά με το πώς θα έπρεπε να διευθετηθούν τις υποθέσεις τους προκειμένου να αποφευχθεί οποιαδήποτε επιστροφή στο παρελθόν. Μια εναλλακτική δυνατότητα –η υιοθέτηση του πολιτικού προγράμματος των λαϊκομετωπικών κινήσεων της δεκαετίας του 1930– ήταν αρχικά πολύ δημοφιλής και στα δύο τμήματα της Ευρώπης (υπενθύμιση ότι το 1945 δεν ήταν μια εντελώς νέα αρχή, όπως φαινόταν ενίοτε). Στην ανατολική Ευρώπη ήταν αναπόφευκτο κάποιο είδος ριζικού μετασχηματισμού. Εκεί δεν υπήρχε δυνατότητα επιστροφής στο δυσφημησμένο παρελθόν. Τι θα μπορούσε λοιπόν να το αντικαταστήσει; Ο κομμουνισμός μπορεί να ήταν η λανθασμένη λύση, αλλά το δίλημμα στο οποίο απαντούσε ήταν αρκετά πραγματικό.

Στη Δύση η προοπτική της ριζικής αλλαγής παραμερίστηκε, κυρίως εξαιτίας της αμερικανικής βοήθειας (και πίεσης). Η ακτινοβολία του πολιτικού προγράμματος των λαϊκών μετώπων – και του κομμουνισμού– ξεθώριασε: λαϊκά μέτωπα και κομμουνισμός ήταν συνταγές για δύσκολους καιρούς, και στη Δύση, τουλάχιστον μετά το 1952, οι καιροί δεν ήταν πια τόσο δύσκολοι. Έτσι, στις δεκαετίες που ακολούθησαν, οι αβεβαιότητες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων ξεχάστηκαν. Ωστόσο, το 1945 η πιθανότητα ότι οι εξελίξεις μπορεί να ακολουθούσαν διαφορετική πορεία –στην πραγματικότητα *το ενδεχόμενο* να ακολουθήσουν διαφορετική πορεία– ήταν πολύ πραγματική. Για να αποκλείσει την επάνοδο των παλιών «δαιμόνων» (ανεργία, φασισμός, γερμανικός μιλιταρισμός, πόλεμος, επανάσταση), η δυτική Ευρώπη ακολούθησε έναν νέο δρόμο, που σήμερα μας είναι οικείος. Η μετα-εθνική, ειρηνική Ευρώπη του κράτους πρόνοιας και της συνεργασίας δεν ήταν παιδί ενός αισιόδοξου, φιλόδοξου και προνοητικού σχεδίου που συνέλαβαν έγκαιρα οι σημερινοί ευρωϊδεαλιστές. Ήταν ένα αβέβαιο δημιούργημα της αγωνίας. Με τη σκιά της ιστορίας να πέφτει επάνω τους, οι Ευρωπαίοι ηγέτες προχώρησαν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις και δημιούργησαν νέους θεσμούς ως μέτρα προστασίας, για να αποτρέψουν την επάνοδο του παρελθόντος.

Μπορούμε να κατανοήσουμε ευκολότερα αυτό το σχέδιο, αν θυμηθούμε ότι οι ηγέτες του σοβιετικού συνασπισμού εφάρμοζαν ουσιαστικά το ίδιο. Και αυτοί ενδιαφέρονταν πρωτίστως να εγείρουν έναν φραγμό εναντίον ενός πολιτικού πισωγυρίσματος – αν και στις χώρες υπό κομμουνιστική εξουσία η επιδίωξη αυτή διασφαλιζόταν όχι τόσο με την κοινωνική πρόοδο, όσο με τη φυσική βία. Η πρόσφατη ιστορία ξαναγράφηκε –και οι πολίτες ενθαρρύνονταν να την λησμονήσουν– έτσι ώστε να συμφωνεί με τον ισχυρισμό ότι η κοινωνική επανάσταση υπό την καθοδήγηση των κομμουνιστών εξάλειψε οριστικά όχι μόνο τα μειονεκτήματα του παρελθόντος, αλλά και τις συνθήκες οι οποίες καθιστούσαν δυνατή την εμφάνισή τους. Όπως θα δούμε, και ο ισχυρισμός αυτός ήταν μύθος ή, στην καλύτερη περίπτωση, μισή αλήθεια.

Ωστόσο ο κομμουνιστικός μύθος μαρτυρά ακουσίως τη σπουδαιότητα (αλλά και τη δυσκολία) την οποία είχε η διαχείριση της επαχθούς κληρονομιάς και *για τα δύο* τμήματα της διαιρεμένης Ευρώπης. Ο Α΄ Παγκόσμιος κατέστρεψε την παλαιά Ευρώπη. Ο Β΄ Παγκόσμιος δημιούργησε τις συνθήκες για μια νέα Ευρώπη. Για πολλές δεκαετίες μετά το 1945, ολόκληρη η Ευρώπη ζούσε κάτω από τη βαριά σκιά των δικτατόρων και των πολέμων του πολύ πρόσφατου παρελθόντος της. Αυτή είναι μία από τις εμπειρίες οι οποίες ήταν κοινές για τους Ευρωπαίους της μεταπολεμικής γενιάς, αλλά τους διαχωρίζαν από τους Αμερικανούς, για τους οποίους τα διδάγματα του εικοστού αιώνα ήταν διαφορετικά και σίγουρα πιο αισιόδοξα. Αυτή είναι η αναγκαία αφηγηρία για όποιον θέλει να κατανοήσει την ευρωπαϊκή ιστορία πριν από το 1989 και να εκτιμήσει το πόσο πολύ άλλαξε ύστερα από αυτή τη χρονολογία.

* * *

Παρουσιάζοντας την άποψη του Τολστόι για την ιστορία, ο Αιζΐα Μπέρλιν έκανε μια σημαντική διάκριση μεταξύ δύο τρόπων συλλογισμού και παρέθετε έναν περίφημο στίχο του Έλληνα ποιητή Αρχίλοχου: Πόλλ' οΐδ' άλώπηξ, άλλ' έχινος έν μέγα (Πολλά ξέρει η αλεπού αλλά ο σκαντζόχοιρος ένα και καλό). Σύμφωνα με την ορολογία του Μπέρλιν, το βιβλίο τούτο σίγουρα δεν είναι «εχίνος» (σκαντζόχοιρος). Στις σελίδες του δεν προτείνω μια μεγάλη θεωρία για τη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία· δεν αναπτύσσω ένα θέμα που αγκαλιάζει τα πάντα· δεν αφηγούμαι μια ενιαία, καθολική ιστορία. Όμως αυτό δεν συνεπάγεται πως θεωρώ ότι η ιστορία της Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο δεν έχει θεματική μορφή. Τουναντίον: έχει, και μάλιστα περισσότερες από μία. Σαν την αλεπού, η Ευρώπη ξέρει πολλά.

Πρώτον, πρόκειται για την ιστορία υποβάθμισης της Ευρώπης. Μετά το 1945 τα κράτη της Ευρώπης δεν μπορούσαν πλέον να επιδιώκουν διεθνή ή αυτοκρατορική θέση. Οι δύο εξαιρέσεις του κανόνα, η Σοβιετική Ένωση και εν μέρει η Μεγάλη Βρετανία, ήταν ημι-ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως και οι ίδιες έβλεπαν τον εαυτό τους, και εξάλλου στο τέλος της περιόδου την οποία εξιστορούμε εδώ η ισχύς τους είχε μειωθεί σημαντικά. Οι περισσότερες υπόλοιπες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης είχαν ταπεινωθεί από την ήττα και την κατοχή. Δεν μπόρεσαν να απελευθερωθούν από τον φασισμό με τις δικές τους δυνάμεις και δεν ήταν ικανές να αναχαιτίσουν χωρίς βοήθεια τον κομμουνισμό. Η μεταπολεμική Ευρώπη απελευθερώθηκε –ή μαντρώθηκε– από ξένους. Μόνο με σημαντική προσπάθεια και ύστερα από δεκαετίες κατόρθωσαν οι Ευρωπαίοι να ανακτήσουν τον έλεγχο του πεπρωμένου τους. Στη διάρκεια αυτών των χρόνων οι πρώην θαλάσσιες αυτοκρατορίες της Ευρώπης (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ολλανδία, Βέλγιο και Πορτογαλία), απογυμνωμένες από τα υπερπόντια εδάφη τους, αναδιπλώθηκαν όλες στον ευρωπαϊκό πυρήνα τους και έστρεψαν ξανά την προσοχή τους στην ίδια την Ευρώπη.

Δεύτερον, οι τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα γνώρισαν τον μαρασμό των «κυρίαρχων αφηγήσεων» της ευρωπαϊκής ιστορίας, των μεγάλων θεωριών για την ιστορία του δέκατου ένατου αιώνα, με τα υποδείγματα της προόδου και της αλλαγής, της επανάστασης και του μετασχηματισμού, οι οποίες είχαν τροφοδοτήσει πολιτικά προγράμματα και κοινωνικά κινήματα που δίχασαν την Ευρώπη στην πρώτη πεντηκονταετία του εικοστού αιώνα. Η ιστορία αυτή είναι επίσης μια αφήγηση που αποκτά νόημα μόνο σε πανευρωπαϊκή κλίμακα: το καταλάγιασμα των πολιτικών παθών στη Δύση (με εξαίρεση κάποιες περιθωριακές ομάδες διανοουμένων) συνοδεύτηκε –για εντελώς διαφορετικούς λόγους– από την απώλεια της πολιτικής πίστης και τη δυσφήμιση του επίσημου μαρξισμού στην Ανατολή. Για σύντομο διάστημα κατά τη δεκαετία του 1980 φάνηκε πως οι διανοούμενοι της δεξιάς μπορεί να αναζωογονούσαν ένα σχέδιο επίσης του δέκατου ένατου αιώνα για την κατεδάφιση της «κοινωνίας» και την παράδοση των δημόσιων υποθέσεων στην ελεύθερη αγορά και στο ελαχιστοποιημένο κράτος, αλλά αυτός ο παροξυσμός πέρασε. Μετά το 1989 στην Ευρώπη δεν προτεινόταν κανένα περιεκτικό ιδεολογικό σχέδιο της αριστεράς ή της δεξιάς, εκτός από την προοπτική της ελευθερίας, η οποία για τους περισσότερους Ευρωπαίους ήταν μια υπόσχεση που τώρα εκπληρωνόταν.

Τρίτον, και ως μετριοπαθές υποκατάστατο των εκλιπουσών φιλοδοξιών του ιδεολογικού παρελθόντος της Ευρώπης, εμφανίστηκε καθυστερημένα και σε μεγάλο βαθμό τυχαία το «ευρωπαϊκό πρότυπο». Προϊόν της επιλεκτικής μείξης στοιχείων της σοσιαλδημοκρατικής και της χριστιανοδημοκρατικής νομοθεσίας, καθώς και της αργόσυρτης θεσμικής επέκτασης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της διαδόχου της, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το πρότυπο αυτό είναι ο χαρακτηριστικά «ευρωπαϊκός» τρόπος ρύθμισης των κοινωνικών συναλλαγών και των διακρατικών σχέσεων. Αγκαλιάζοντας τα πάντα, από τη φροντίδα των παιδιών έως τους διακρατικούς

νομικούς κανόνες, η ευρωπαϊκή προσέγγιση αντιπροσώπευε πολύ περισσότερο από ένα απλό σύνολο γραφειοκρατικών πρακτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της. Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα το «ευρωπαϊκό πρότυπο» είχε γίνει φάρος και παράδειγμα για τις χώρες που επιδίωκαν να ενταχθούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αντιπροσώπευε μια παγκόσμια πρόκληση για τις Ηνωμένες Πολιτείες και αποτελούσε ανταγωνιστική πρόταση έναντι του «αμερικανικού τρόπου ζωής».

Ο αναμφισβήτητος απρόβλεπτος μετασχηματισμός της Ευρώπης από γεωγραφική (και μάλλον προβληματική) ονομασία σε πρότυπο ή μαγνήτη για άτομα και χώρες ήταν μια αργή, σωρευτική διαδικασία. Η Ευρώπη δεν ήταν «καταδικασμένη να μεγαλουργεί», όπως έλεγε ο Αλεξάντερ Βατ ειρωνευόμενος τις ψευδαισθήσεις των Πολωνών πολιτικών του Μεσοπολέμου. Σίγουρα, με βάση τις συνθήκες του 1945 ή ακόμη και του 1975, δεν θα μπορούσαμε να προβλέψουμε αυτόν τον μετασχηματισμό της Ευρώπης. Αυτή η νέα Ευρώπη δεν ήταν μια προσχεδιασμένη κοινή επιδίωξη· κανείς δεν ξεκίνησε έχοντας στο μυαλό του αυτό το αποτέλεσμα. Ωστόσο, από τη στιγμή που έγινε σαφές μετά το 1992 ότι η Ευρώπη κατέλαβε *πράγματι* αυτή τη νέα θέση στη διεθνή τάξη πραγμάτων, οι σχέσεις της ιδίως με τις Ηνωμένες Πολιτείες πήραν διαφορετική όψη – τόσο για τους Ευρωπαίους όσο και για τους Αμερικάνους.

Οι περίπλοκες και συχνά παρεξηγημένες σχέσεις της Ευρώπης με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής είναι το τέταρτο θέμα που συνυφαίνεται με την αφήγηση της ιστορίας της μεταπολεμικής Ευρώπης. Μετά το 1945 οι Δυτικοευρωπαίοι ζητούσαν από τις Ηνωμένες Πολιτείες να εμπλέκονται στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, αλλά ταυτοχρόνως δυσφορούσαν με την αμερικανική εμπλοκή και με όσα αυτή συνεπαγόταν για την παρακμή της Ευρώπης. Επιπλέον, παρά την παρουσία των ΗΠΑ στην Ευρώπη, ιδίως τα χρόνια μετά το 1949, οι δύο πλευρές της «Δύσης» παρέμεναν πολύ διαφορετικοί τόποι. Η Δυτική Ευρώπη αντιλαμβανόταν τον Ψυχρό Πόλεμο τελείως διαφορετικά απ' ό,τι οι Ηνωμένες Πολιτείες, όπου προκαλούσε μάλλον μεγάλο φόβο, ενώ, όπως θα δούμε, ο επακόλουθος «εξαμερικανισμός» της Ευρώπης τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 συχνά διογκώνεται υπερβολικά.

Φυσικά, η Ανατολική Ευρώπη έβλεπε μάλλον διαφορετικά την Αμερική και τα γνωρίσματά της. Ωστόσο και εκεί θα ήταν παραπλανητικό να υπερεκτιμήσουμε την επιρροή την οποία ασκούσαν στους Ανατολικοευρωπαίους οι Ηνωμένες Πολιτείες ως πρότυπο, τόσο πριν από το 1989 όσο και μετά το 1989. Οι αντιφρονούντες επικριτές και στα δύο τμήματα της Ευρώπης –ο Ραιμόν Αρόν στη Γαλλία και ο Βάτσλαφ Χάβελ στην Τσεχοσλοβακία– φρόντιζαν να τονίζουν ότι δεν θεωρούσαν την Αμερική πρότυπο ή παράδειγμα για τις δικές τους κοινωνίες. Και μολονότι μετά το 1989 οι Ανατολικοευρωπαίοι της νεότερης γενιάς φιλοδοξούσαν για κάποιο διάστημα να φιλελευθεροποιήσουν τις χώρες τους σύμφωνα με το αμερικανικό πρότυπο –δηλαδή περιορισμένες δημόσιες υπηρεσίες, χαμηλή φορολογία και ελεύθερη αγορά– η μόδα αυτή δεν έπιασε. Η «αμερικανική στιγμή» της Ευρώπης ανήκε στο παρελθόν. Το μέλλον των «μικρών μιμητών της Αμερικής» στην ανατολική Ευρώπη βρίσκεται ξεκάθαρα στην Ευρώπη.

Τέλος, η μεταπολεμική ιστορία της Ευρώπης σκιάζεται από σιωπές και απουσίες. Η ευρωπαϊκή ήπειρος ήταν κάποτε ένας τάπητας με περίπλοκα σχέδια στον οποίο συνυφαίνονταν αλληλοκαλυπτόμενες εν μέρει γλώσσες, θρησκείες, κοινότητες, καθώς και εν μέρει αλληλοκαλυπτόμενα έθνη. Πολλές από τις πόλεις της –ιδίως οι μικρότερες πόλεις στη διασταύρωση των συνόρων των παλιών και των νέων αυτοκρατοριών, όπως η Τεργέστη, το Σεράγεβο, η Θεσσαλονίκη, το Τσέρνοβιτς, η Οδησός ή η Βίλνα– ήταν στην πραγματικότητα πολυπολιτισμικές κοινωνίες, προτού επινοηθεί ο όρος, όπου ρωμαιοκαθολικοί, ορθόδοξοι, μουσουλμάνοι, εβραίοι και άλλοι ζούσαν αρμονικά ο ένας πλάι στον άλλον. Δεν θέλουμε να εξιδανικεύσουμε την παλαιά Ευρώπη. Το «απίστευτο, σχεδόν κωμικό χωνευτήρι λαών και εθνοτήτων που είχε πυρακτωθεί

επικίνδυνα στην καρδιά της Ευρώπης», όπως το περιέγραφε ο Πολωνός συγγραφέας Ταντέους Μπορόβσκι, κατά καιρούς σπαρασσόταν από εξεγέρσεις, σφαγές και πογκρόμ, όμως ήταν μια πραγματικότητα την οποία θυμούνταν άνθρωποι που ζούσαν ακόμη.

Ωστόσο, ανάμεσα στο 1914 και το 1945, αυτή η Ευρώπη διαλύθηκε στα εξών συνετέθη. Η πιο νοικοκυρεμένη Ευρώπη που αναδύθηκε στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα είχε λιγότερα άλματα προβλήματα. Ως συνέπεια του πολέμου, της κατοχής, της επαναδιευθέτησης των συνόρων, των εκτοπισμών και της γενοκτονίας, τώρα σχεδόν όλοι ζούσαν στη χώρα τους, ανάμεσα στον λαό τους. Για σαράντα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο και στα δύο τμήματα της Ευρώπης οι Ευρωπαίοι ζούσαν σε ερμητικά περικλειστούς εθνικούς χώρους, στους οποίους οι θρησκευτικές ή εθνοτικές μειονότητες που είχαν επιβιώσει –παραδείγματος χάριν, οι εβραίοι στη Γαλλία– αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού και ήταν πλήρως ενσωματωμένες στην κυρίαρχη πολιτισμική και πολιτική τάση. Μόνο η Γιουγκοσλαβία και η Σοβιετική Ένωση –που ήταν αυτοκρατορία, και όχι χώρα, και πάντως μόνο εν μέρει ευρωπαϊκή– ξεχώριζαν από αυτή τη νέα, ομοιογενή Ευρώπη.

Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1980 και κυρίως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ευρώπη αντιμετωπίζει ένα πολυπολιτισμικό μέλλον. Πρόσφυγες, οικονομικοί μετανάστες, άνθρωποι από τις πρώην αποικίες της Ευρώπης, συχνά πολίτες της χώρας διαμονής τους, τους οποίους προσέλκυσε στην αυτοκρατορική μητρόπολη η προοπτική της ανεύρεσης εργασίας και της ελευθερίας, εκούσιοι και ακούσιοι μετανάστες από διαλυμένα ή καταπιεστικά κράτη στα διευρυμένα σύνορα της Ευρώπης έχουν μετατρέψει το Λονδίνο, το Παρίσι, την Αμβέρσα, το Άμστερνταμ, το Βερολίνο, το Μιλάνο και δεκάδες άλλους τόπους σε κοσμοπολίτικες παγκόσμιες πόλεις, αδιάφορο αν αυτό αρέσει ή όχι στους παλιούς κατοίκους τους.

Η νέα παρουσία των ζωντανών «άλλων» της Ευρώπης –ίσως 15 εκατ. μουσουλμάνοι ζουν στα τωρινά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ άλλα 80 εκατ. στη Βουλγαρία και στην Τουρκία αναμένεται να ενταχθούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση με την είσοδο των χωρών τους σε αυτήν– κατέστησε ολοφάνερη όχι μόνο τη δυσφορία την οποία προκαλεί σήμερα στην Ευρώπη η προοπτική ακόμη μεγαλύτερης ποικιλίας, αλλά και την ευκολία με την οποία οι νεκροί «άλλοι» του παρελθόντος της Ευρώπης ξεριζώθηκαν τελείως από τη μνήμη. Μετά το 1989 έγινε πιο ξεκάθαρο απ' ό,τι πριν πως η σταθερότητα της μεταπολεμικής Ευρώπης στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στα αποτελέσματα των πράξεων του Ιωσήφ Στάλιν και του Αδόλφου Χίτλερ. Οι δύο αυτοί δικτάτορες, βοηθούμενοι από τους συνεργάτες τους στα χρόνια του πολέμου, ισοπέδωσαν χώρες και λαούς, και σε αυτή τη βάση στηρίχθηκαν τα θεμέλια μιας νέας και λιγότερο περίπλοκης ηπείρου.

Αυτή η ενοχλητική ανωμαλία στην ομαλή αφήγηση της προόδου της Ευρώπης προς τα «ανοιχτά ηλιόλουστα υψίπεδα» του Γουίνστον Τσώρτσιλ παραβλέφθηκε σε μεγάλο βαθμό και στα δύο τμήματα της μεταπολεμικής Ευρώπης τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1960, μετά την οποία άρχισαν να μιλούν για αυτή την ανωμαλία, αλλά συνήθως αναφερόμενοι αποκλειστικά στην εξόντωση των εβραίων από τους Γερμανούς. Με αμφιλεγόμενες εξαιρέσεις κατά καιρούς, τα αρχεία των άλλων εγκληματιών –και των άλλων θυμάτων– έμειναν κλειστά. Η ιστορία και η μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου περιορίζονταν συνήθως σε ένα σύνολο ηθικών συμβάσεων: το Καλό εναντίον του Κακού, οι αντιφασίστες εναντίον των φασιστών, οι αντιστασιακοί εναντίον των δωσιλόγων, κ.ο.κ.

Από το 1989 και μετά, καθώς ξεπεράστηκαν εδραιωμένες από καιρό αναστολές, στάθηκε εφικτό να αναγνωρίσουμε (μερικές φορές παρά τις κακόβουλες αντιθέσεις και αρνήσεις) το ηθικό τίμημα που καταβλήθηκε για την αναγέννηση της Ευρώπης. Τώρα Πολωνοί, Γάλλοι, Ελβε-

τοί, Ιταλοί, Ρουμάνοι και άλλοι είναι σε καλύτερη θέση να ξέρουν –αν βέβαια θέλουν να μάθουν– τι συνέβη πραγματικά στη χώρα τους μόλις μερικές δεκαετίες νωρίτερα. Ακόμη και οι Γερμανοί επανεξετάζουν την καθιερωμένη γενικά ιστορία της χώρας τους – με παράδοξες συνέπειες. Τώρα, για πρώτη φορά ύστερα από πολλές δεκαετίες, ακούγονται απόψεις ότι η *Γερμανία* ήταν εκείνη που υπέφερε, η *Γερμανία* υπήρξε θύμα των βρετανικών βομβαρδιστικών, των Ρώσων στρατιωτών ή των Τσέχων που απέλασαν τους Γερμανούς από τη Σουδητία. Και σε ορισμένους ευυπόληπτους κύκλους αρχίζουν ξανά να υποστηρίζουν διστακτικά ότι οι εβραίοι δεν ήταν τα μόνα θύματα ...

Το κατά πόσον αυτές οι συζητήσεις είναι καλό ή κακό να γίνονται είναι θέμα προς διερεύνηση. Είναι όλη αυτή η δημόσια ενθύμηση σημάδι υγείας; Ή μήπως είναι μερικές φορές συνετότερο να λησμονούμε, όπως πίστευε ο ντε Γκωλ μεταξύ άλλων; Με το ερώτημα αυτό θα ασχοληθούμε στον Επίλογο. Εδώ θα επισημάνω απλώς ότι δεν πρέπει να θεωρούμε αυτούς τους πρόσφατους σπασμούς της παραχώδους ενθύμησης –όπως τους θεωρούν μερικές φορές (κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες) όταν τους συγκρίνουν με σύγχρονα ξεσπάσματα εθνοτικής ή φυλετικής βίας– δυσοίωνα απόδειξη του προπατορικού αμαρτήματος της Ευρώπης: της ανικανότητάς της να διδαχθεί από τα εγκλήματα του παρελθόντος, της αμνησιακής νοσταλγίας της, της μόνιμης τάσης της να επιστρέφει στο παρελθόν. Για να δανειστούμε τα λόγια του Γιόγκι Μπέρα, δεν πρόκειται για ένα «συνεχώς επαναλαμβανόμενο *deja vu*».

Η Ευρώπη δεν επιστρέφει στο προβληματικό παρελθόν της πολεμικής περιόδου – απεναντίας, φεύγει από το παρελθόν αυτό. Σήμερα η Γερμανία, όπως και η υπόλοιπη Ευρώπη, συνειδητοποιεί την ιστορία της κατά τον εικοστό αιώνα περισσότερο από κάθε άλλη στιγμή τα τελευταία πενήντα χρόνια. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι *επανέρχεται* σε αυτήν. Επειδή η ιστορία αυτή ουδέποτε έφυγε. Όπως θα προσπαθήσει να δείξει αυτό το βιβλίο, η μεγάλη σκιά του Β' Παγκοσμίου έπεσε βαριά πάνω σε όλη τη μεταπολεμική Ευρώπη. Ωστόσο οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να το παραδεχθούν πλήρως. Η σιωπή για το πρόσφατο παρελθόν της Ευρώπης ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού μέλλοντος. Σήμερα, μετά τις οδυνηρές δημόσιες συζητήσεις σε όλες σχεδόν τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, φαίνεται κάπως ταιριαστό (και πάντως αναπόφευκτο) που και οι Γερμανοί θα πρέπει τελικά να νιώθουν ικανοί να αμφισβητήσουν απροκατάληπτα τα θέσφατα της καλοπροαίρετης επίσημης μνήμης. Μπορεί να μην αισθανόμαστε πολύ άνετα με αυτή την αμφισβήτηση, που μπορεί να μην είναι καλός οιωνός. Όμως είναι ένα είδος κλεισίματος. Εξήντα χρόνια μετά τον θάνατο του Χίτλερ, ο πόλεμός του και οι συνέπειες του πολέμου γίνονται ιστορία. Η μεταπολεμική περίοδος στην Ευρώπη διήρκεσε πάρα πολύ, αλλά επιτέλους πλησιάζει στο τέλος της.